

ВСТУП

Питання єдності християн завжди було актуальним для Київської Церкви, яка, не будучи сама ні ініціатором, ні учасником трагічних подій 1054 р., що згодом отримали назву Великої схизми, сповна відчула на собі їх наслідки. Прагнення до відновлення церковної єдності є характерною рисою київського християнства, яке було відкритим на спілкування з обома гілками розділеної Вселенської Церкви. Особливо важливою спробою досягти порозуміння між християнським Сходом і Заходом на вселенському рівні був Флорентійський собор (1439), в якому Київська Церква взяла діяльну участь та унійні традиції якого довгий час були для неї доволі актуальними. Найвищим вираженням цієї відкритості стала ініціатива руських єпископів у 90-ті роки XVI ст. щодо поєднання Київської Церкви з Римським Апостольським Престолом, яка відновила флорентійські унійні тенденції та завершилась укладенням церковної єдності на соборі у Бересті 1596 року. Берестейська унія — одна з найвагоміших сторінок у історії Київської Церкви. Навколо цієї події, яка ще досі є каменем спотикання у діалозі між Православними і Католицькими Церквами, вже довгий час точаться дискусії.

Наша дипломна робота покликана роз'яснити світоглядні мотиви творців Берестейської унії, відображені в її артикулах. Дослідження цієї теми є актуальним у наш час тому, що часто у ході міжконфесійної полеміки в Україні в сторону Української Греко-Католицької Церкви лунають закиди та звинувачення, які обумовлені неправдивим інформуванням про унію та ідеологічними штампами. Уважне ж і незаангажоване дослідження джерел дозволить розкрити правду про історію київського християнства Володимирового Хрещення та допоможе вести фахову дискусію про його перспективи у світлі нових викликів.

Тема нашої дипломної праці: «Ідентичність Київської Церкви у світлі Артикулів Берестейської унії (1595)». Вона досліджує артикули Берестейської унії 1595 р. і є спробою науково проаналізувати розуміння Київською Церквою власної ідентичності в єдності з Римським Апостольським Престолом. На сьогодні є достатня кількість джерел, які описують подію Берестейської унії, допомагають пізнати мотиви і діяння її учасників, аналізують наслідки цієї події. Проте серед великого масиву досліджень небагато авторів зосереджує свою увагу на головному документі — берестейських артикулах, згадуючи їх загально, побіжно чи наголошуючи на якомусь одному аспекті, залишаючи у тіні інші. Таким чином внеском нашої праці у вивчення ідентичності київського християнства є синтез думок різноманітних експертів стосовно головного унійного документа.

У цьому контексті зрозумілою є мета нашої дипломної роботи — цілісно дослідити берестейські артикули, аналізуючи кожен зокрема, щоб показати, як згідно з уявленнями ієрархів Київської Церкви мала б виглядати З'єдинена Київська Церква.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- 1) розглянути історичну добу, в якій постали і розвивалися унійні ідеї у Київській Церкві;
- 2) проаналізувати берестейські артикули, відслідковуючи причини їх виникнення та проблеми, які вони мали вирішити.

У дипломній роботі ми використовуватимемо методи аналізу і синтезу. Аналітичний метод допоможе дослідити історичні відомості про стан Київської Церкви у другій половині XVI ст. За допомогою методу синтезу збиратимемо та групуватимемо здобуті аналітичні дані для їх представлення у доступний для читача спосіб згідно з методологічними вимогами до написання наукових праць.

Предмет нашого дослідження — матеріали і документи, які стосуються укладення Берестейської унії, зокрема її 33 артикули для. Об'єкт — Київська Митрополія у передунійний період. Хронологічні рамки дослідження — друга половина XVI ст. В окремих випадках робитимемо екскурси у минулі епохи, починаючи з X ст., щоб краще зрозуміти тогочасний стан Церкви.

Структура роботи: вступ; основна частина, яка складається з двох розділів; висновки; список використаної літератури. Такий поділ найбільш оптимально відповідає поставленій меті і допомагає розкрити тему в повному обсязі. У першому розділі розглянемо становище Київської Митрополії у другій половині XVI ст., щоб пізнати передумови, які спонукали руську ієрархію до відновлення єдності з Римським Апостольським Престолом. Також простежимо за тим, як в ієрархії Київської Церкви народилася і розвивалась унійна ідея, починаючи від соборів у Белзі (1590) і Бересті (1590 і 1591 рр.) і до Берестейської унії 1595. Зокрема буде висвітлено зміст прийнятих документів, а також показано реакцію на унійну ініціативу руських владик польської світської влади. Відтак розглянемо процес безпосередньої підготовки до унії з Римською Церквою на соборах та з'їздах 1593–95 рр.

Матеріалом для написання першого розділу послужили праці відомих дослідників історії України і Київської Церкви — Бориса Гудзяка, Софії Сенік, Матвія Стахіва, Михайла Грушевського, Ігоря Ісіченка, Михайла Димида, а також російського унієзнавця Михайла Дмитрієва, польського — Едварда Ліковського та інших. У праці ми також послуговувались джерельними матеріалами зі збірника *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum* (1590–1600).

У другому розділі нашої праці ми безпосередньо аналізуватимемо зміст берестейських артикулів: досліджуватимемо розвиток проблем, відповіддю на які став той чи інший артикул, та окреслимо очікувані зміни у церковному житті, на настання яких єпископи сподівались від реалізації унії. Для зручності ми тематично згрупували ці артикули і розглядатимемо їх у такій послідовності: 1) літургійні (зокрема, про незмінність літургійної традиції; про її захист від латинізації; про захист Київської Церкви від дискримінації у обрядовій сфері) і догматичні артикули; 2) артикули, які стосуються внутрішнього життя Церкви (про вибори єпископів і митрополитів; майнові права Церкви; ті, що гарантують укріплення єпископської влади); 3) артикули, що регулюють зовнішні церковні стосунки (зокрема, про зрівняння у правах руського духовенства з латинським; ті, що регулюють міжобрядові взаємини, стосуються контактів з Константинопольським Патріархатом).

Основними матеріалами для написання другого розділу стали дослідження Матвія Стахіва, Бориса Гудзяка, Мирона Бендика, Пшемислава Новаковського, Петра Галадзи, Петра Сабата, Юрія Аввакумова, Михайла Дмитрієва, Бориса Флорі, Ігоря Мончака, Василя Беднова, Леоніда Тимошенка та інших. Документи та інші джерельні тексти брались нами зі збірників *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum* (1590–1600), *Русская историческая библиотека*, *Акты Западной России*.

Особливу увагу приділяємо термінологічному апаратові нашої дипломної праці. Коли мова

йтиме про «Київську Церкву», то матимемо на увазі Київську Митрополію, яка своїм корінням сягає Володимирового хрещення 988 року та має власну богословську і культурну спадщину. Терміни «унійна», «з'єдинена» будуть вживатися до Київської Церкви періоду після 1596 року, коли вона прийняла Берестейську унію. Відповідно «нез'єдиненою» є та частина Київської Церкви, яка унію відкинула. Говорячи про «русинів», маємо на увазі корінне населення, що проживало на сучасних українсько-білоруських землях. Цей термін також вживаємо у релігійному значенні: у цьому сенсі «русинами», «руським» є усе, що стосується візантійської традиції, втіленій у Київській Церкві. Релігійне забарвлення має також вживаний нами термін «латиняни», який позначає осіб, приналежних до Римської Церкви; а усе те, що стосується західної церковної традиції, позначатимемо словом «латинський». Пояснення інших термінів, які зустрічатимуться у дипломній праці, намагатимемось подати у самому тексті. Під час написання дипломної праці ми зіткнулись з певними труднощами, які полягають у тому, що багато дослідників, будучи конфесійно заангажованими, відстоюють у своїх працях суб'єктивний погляд на Берестейську унію. Таким чином деякі опрацьовані книги і публікації взаємно заперечують одна одну, дуже односторонньо і суб'єктивно висвітлюючи певні історичні події, які є предметом розгляду нашої дипломної роботи. Слід зазначити, що це дослідження, з огляду на вимоги до дипломних робіт, не претендує на те, щоб всесторонньо і вичерпно висвітлити обрану тематику, а радше є скромною спробою вказати напрямки для подальших досліджень.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дипломній роботі ми проаналізували артикули Берестейської унії, у яких руські ієрархи представляли свою еклезіологічну візію Унійної Київської Церкви. Ми констатували, що поштовхом до написання артикулів стало усвідомлення кризи Київської Церкви, можливість подолання якої бачилася руським єпископатом у відновленні єдності з Римським Апостольським Престолом. Унійні ідеї розвивались впродовж 1590–95 рр. на регулярних з'їздах і соборах, що випрацювали ряд документів, які були відповіддю на проблеми Церкви і з яких поступово поставали умови, згідно з якими унія мала бути прийнятою. Результатом цих обговорень і дискусій став документ з назвою «Артикули, на які ми потребуємо запоруки від панів римлян перед тим, як приступимо до єдності з Римською Церквою», який складався з 33 пунктів.

Перше, що привертає увагу після ознайомлення з берестейськими артикулами, — це відображення у них стану Київської Церкви наприкінці XVI ст. В артикулах міститься перелік проблем, з якими зіткнулася Руська Митрополія. З цього унійного документа випливає, що криза торкнулася різних сфер церковного життя. Київська Церква потерпала від втручання у свої справи різноманітних церковних і нецерковних інститутів, що, фактично, нівелювало роль єпископату в її управлінні. У середовищі, яке її оточувало, панувало нерозуміння східнохристиянської еклезіології, що тягнуло за собою несприйняття Київської Митрополії як Церкви, дискримінацію і утиски її вірних, прозелітизм і навернення на латинство, відкидання авторитету ієрархії. Не сприяла розвитку Церкви і політична ситуація у багатонаціональній Речі Посполитій. У державі, де панівні впливи мала польська культура, вигідно було, щоб Київська Церква, як твердиня руської культурної традиції, була ослаблена. Серед передумов Берестейської унії ми виокремили такі: зловживання в системі патронату, діяльність братств і їх конфлікт з ієрархією, брак освіти та дисципліни серед духовенства, перехід русинів у протестантизм і латинський обряд, релігійні переслідування руських вірних з боку

латинської духовної і польської світської влади, незадоволення реформами патріарха Єремії II у Руській Церкві.

Водночас артикули Берестейської унії не лише вказують на ту чи іншу проблему, але й пропонують шляхи її вирішення, накреслюючи одночасно ідентичність Унійної Київської Церкви. Майже третина артикулів стосується обрядових справ, що свідчить про важливе значення богослужбової сфери у східнохристиянській традиції. Тон літургійних артикулів диктується загрозою латинізації і полонізації. Руські єпископи своїми артикулами стверджують свою вірність візантійській літургійній традиції як традиції Церкви-матері. Ця вірність виражена у вимогах зберегти випрацювані впродовж віків обряди і звичаї Константинопольської Церкви, гармонійно вписані у руську культуру. Поряд із загальною вимогою непорушності літургійних обрядів автори артикулів виокремлюють найбільш вразливі елементи, щодо яких велась полеміка Східних Церков з Латинською Церквою: Таїнства (Хрещення, Євхаристія), календар, священічі подружжя. Вони бажають і надалі дотримуватись і розвивати специфічні руські звичаї, які впродовж існування Київської Церкви формувались на базі візантійської традиції. Неприпустимим вважається насаджування Латинською Церквою невластивих східній богослужбовій практиці елементів: процесій зі Святими Тайнами, звичаю посвячення вогню і вживання калатал замість дзвонів перед Великоднем. Київська Церква у артикулах відстоює право свobodно дотримуватись всіх своїх обрядів, вимагаючи припинити дискримінацію руської традиції та усунути нерівноправність в богослужбовій сфері. У літургійних артикулах чітко простежується ще одна риса — національна. Наполягання на збереженні власного обряду ставало також проявом і утвердженням національної свідомості русинів, на відміну від поляків — носіїв латинської культури.

Богослов'я Унійної Київської Церкви ґрунтувалось на рішеннях об'єднавчого Флорентійського собору, який скликався як Вселенський. Тому на проблемах віровчення ієрархія Київської Церкви в артикулах не зосереджувала значної уваги. У артикулах догматичного характеру піднімаються питання, щодо яких між християнським Сходом і Заходом досягнуто компромісу на Вселенському Флорентійському соборі: про походження Святого Духа і про чистилище. Для руських єпископів не було принциповим повертатись до дискусій над вже вирішеними у Флоренції догматичними питаннями. Попри те, що Східні Церкви спочатку прийняли постанови, але з часом відмовились від рішень собору, для Київської Церкви він довгий час залишався авторитетом, що підтверджувало націленість Київської Церкви на осягнення єдності розділеного християнства.

Велику увагу руські ієрархи приділили справі відновлення церковного правопорядку та регламентуванню відносин Церкви з різними інституціями. На вирішенні цих питань була зосереджена більша частина артикулів. Визначальною ознакою цих артикулів є намагання привести церковне життя у відповідність східнохристиянській еклезиології. Творці унії бажали забезпечити свободу і самостійність функціонування своєї Церкви. Характерною рисою Київської Церкви була свідомість рівності Церков у Вселенській Церкві. Починаючи від вимоги самостійно обирати свою ієрархію і завершуючи гарантією повернення під владу ієрархії різноманітних церковних інституцій, майна і матеріальних благ, єпископи відстоювали переконання в своїй рівноправності з латинською ієрархією, з якою співжили в одній державі. Для цього слід було відновити авторитет ієрархії, який через політичну ситуацію у Речі Посполитій, під впливом протестантського Заходу, а також по вині самих руських єпископів, був дуже низьким. Монастирі, школи і семінарії,

братства, друкарні під проводом єпископату мали б стати місцями, де б Київська церковна традиція плекалася, розвивалась та передавалася наступним поколінням. Ще одним завданням цієї групи артикулів було окреслити спосіб співжиття Київської Церкви з оточуючим її соціумом, обмежити втручання у церковні справи різних інституцій, «огородити» її від різноманітних зовнішніх впливів, які деструктивно впливали на її життя та розвиток. Для цього слід було регламентувати відносини з різними суб'єктами, з якими день у день стикалась у своєму служінні Київська Церква: державною і місцевою владою, патронами, братствами, міщанами, духовенством і вірними Латинської Церкви, емісарами Константинопольського Патріархату. В артикулах єпископи накреслили «границі», які мали вберегти Церкву від різних негативних впливів і надмірного втручання у її внутрішнє життя. Слід зазначити, що Церква не ізолювалась від будь-яких відносин, а навпаки залишалася відкритою на співпрацю і спілкування, однак формат цієї співпраці мав змінитися. Київська Церква не відмовлялась від опіки патронів, але прагнула запобігти різним надужиттям і зловживанням інституції патронату. Ієрархи не відкидали мирянської активності, братського руху, але бажали координувати мирянські ініціативи.

Характеризуючи еклезіологічну самосвідомість руських ієрархів, дослідники підкреслюють, що, вступаючи в єдність з Римською Церквою, Київська розглядала її як Церкву-сестру. Також вона зберігала надію на майбутнє порозуміння із своєю Церквою-матір'ю — Константинопольським Патріархатом — та іншими Східними Церквами і єднання з ними в лоні єдиної вселенської Церкви.

У 33 берестейському артикулі, руські ієрархи уповноважують Іпатія Потія та Кирила Терлецького, щоб вони, перш ніж приступити до унії з Римською Церквою, зажадали від папи та короля затвердження вимог Київської Церкви. Лиш тоді б руські ієрархи, «будучи впевнені в [збереженні] нашої віри, Святих Тайн і наших церемоній без порушення сумління нашого і доручених нам овечок Христових, — приступали до цієї святої згоди зі святою Римською Церквою». Тобто визнання артикулів було ключовим для прийняття рішення про укладення унії. У заключній заувазі творці унії вчергове висловлюють надію на майбутнє ширше порозуміння між східними і західними християнами, для яких унія Київської і Римської Церков стане взірцем для наслідування.

З перспективи століть нам зрозуміло, що усвідомлення ієрархами ідентичності Київської Церкви, висловлене в унійних артикулах, мало надзвичайно малі шанси на сприйняття Римським Апостольським Престолом в XVI–XVII ст. Запропонованій руськими ієрархами моделі церковної єдності післятридентійська Римська Церква протиставила модель підпорядкування, сприйнявши Київську Церкву не як еклезіальне тіло, а як зібрання схизматиків, які наворачтаються у лоно правдивої Церкви. Тому у підсумку єднання Київської Митрополії з Римським Апостольським Престолом було оформлене без посилання на берестейські артикули. Якщо артикули виражають помісність, самобутність Київської Церкви, то конституція папи Климента VIII *Magnus Dominus* (Великий Господь) фактично не визнає за нею будь-якого еклезіального статусу. В очах Риму унія — навершення в лоно Церкви групи схизматиків — окремих представників духовенства та вірних (без жодної згадки про Київську Церкву, як таку), яких Римський Престіл розрішає від «церковних вироків екскомуніки, суспензи, інтердикту цензур та інших кар, на які вони будь-яким чином наразилися внаслідок вищезгаданих провин, схизми, ересі та блудів».

Тим не менше, берестейські артикули залишаються для нас цінною пам'яткою руської

еклезіологічної візії, бо дозволяють зробити висновок, якою Київська Церква бачилась її ієрархами у перспективі, допомагаючи нам зрозуміти київську модель церковної єдності наприкінці XVI ст.

Богослови розрізняють різні ознаки помісності Церкви, наявність яких свідчить про її зрілість і сформованість: власний обряд, власна мова, особливості богослов'я, літургія, літургійні звичаї, духовність та власне церковне право. Вершиною помісності Східної Церкви є посідання нею статусу патріархату. Порівнюючи цю сучасну концепцію помісності з баченням Київської Церкви творцями унії, можемо ствердити, що артикули певною мірою відображають такий спосіб мислення. Сучасні церковні науковці, намагаючись окреслити еклезіологію артикулів, бачать Унійну Київську Церкву як Східну Помісну Церкву з рівнопатріаршими правами. Трактуючи Латинську Церкву як Церкву-сестру і вимушено та неохоче розриваючи зв'язок з Константинополем, Київська Церква запропонувала розділеному християнству еклезіологію сопричастя, яку, на жаль, ні Схід, ні Захід не сприйняли.

Берестейські артикули залишились тільки «ідеалом», якого Київській Церкві так і не вдалося досягти. Проте будучи написаними в дусі екуменічного примирення і водночас зберігаючи специфіку східнохристиянської традиції, вони є властивою своїй епосі спробою показати, якою повинна бути єдність Церков. Для Української Греко-Католицької Церкви сьогодні вони є цінним путівником в утвердженні власної ідентичності.

У нашій дипломній роботі ми намагалися коротко окреслити, як згідно берестейських артикулів мала б виглядати Унійна Київська Церква у порівнянні з її попереднім становищем. З-поміж об'ємного матеріалу, що вивчає Берестейську унію, ми спробували виокремити і зібрати воедино все, що стосується значення артикулів для Унійної Церкви. Проте наше дослідження не можна вважати повним і всеохопним, оскільки тема є напроцуд широкою і заторкує чимало питань з різних галузей, вимагаючи зусиль, що виходять поза межі вимог, які ставляться перед дипломною роботою. Тому в умовах намагань утвердити ідентичність УГКЦ, з однієї сторони, і, водночас, оспорити її в міжконфесійних суперечках, з іншої сторони, запропонована тематика має перспективу розвитку і потребує подальших ґрунтовних досліджень, а наша дипломна робота, сподіваємось, стане скромним внеском у працю, яка ведеться у цій царині досліджень.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I. БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ СОБОР НА ТЛІ ЕПОХИ 8

1.1 Становище Київської Церкви наприкінці XVI ст. 8

1.1.1 Духовенство та миряни 8

1.1.2 Відносини між християнами східного і західного обрядів 12

1.1.3 Реформація і Контрреформація на українсько-білоруських землях 14

1.1.4 Руська церковна реформа 18

1.1.5 Реформи східних патріархів у Київській Митрополії 21

1.2 Підготовка єдності Київської і Римської Церков 24

1.2.1 Собори у Белзі та Бересті 1590 року 24

1.2.2 Підготовка до унії у 1591–92 рр. 27

1.2.3 Митрополит Іпатій Потій та унійні погляди князя К. Острозького 29

1.2.4 Сокальські артикули і Торчинська декларація 31

1.2.5 Підготовка до унії у 1595 році	35
1.2.6 Берестейський собор 1595 року та прийняття «Артикулів для унії»	36
Висновки	40
РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ АРТИКУЛІВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ	41
2.1 Богословсько-обрядова ідентичність	41
2.1.1 Літургійне життя Київської Церкви напередодні Берестейської унії	41
2.1.2 Літургійні артикули	44
2.1.2.1 Артикули про незмінність літургійної традиції	44
2.1.2.2 Артикули про захист літургійної традиції від латинізації	49
2.1.2.3 Артикули про захист традиції Київської Церкви від дискримінації	51
2.1.3 Артикули, що стосуються догматичних питань	53
2.2 Внутрішньо-церковне життя	56
2.2.1 Артикули про обрання єпископів та митрополитів	57
2.2.2 Артикули, що стосуються майнових прав Церкви	60
2.2.3 Артикули, що гарантують укріплення єпископської влади	64
2.3 Зовнішні церковні відносини	72
2.3.1 Артикули про зрівняння в правах унійного духовенства з латинським	73
2.3.2 Артикули, що регулюють міжобрядові відносини	80
2.3.3 Артикули, що стосуються відносин з Константинопольським Патріархатом	84
Висновки	89
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	97
ДОДАТОК	103